

А. М. МЕЛЬНИКАВА
(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

НОВЫ ТЫП ГЕРОЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ПЕРШАЙ ТРЭЦІ ХХ СТАГОДДЗЯ

У артыкуле асэнсоўваецца новы тып героя, які з'яўляецца ў беларускай прозе першай трэці ХХ стагоддзя – актыўнага, мэтанакіраванага, здольнага да самаахвярнасці і падзвіжніцтва ў імя вышэйшых ідэй, вызвалення народа ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту (творы Якуба Коласа, М. Гарэцкага, В. Ластоўскага, Кузьмы Чорнага). Беларуская проза першай трэці ХХ стагоддзя не толькі прадставіла новую мадэль паводзін героя, яна адлюстравала новую грамадскую і гістарычную рэальнасць – станаўленне беларуса як суб'екта гісторыі.

Першая трэць ХХ стагоддзя – новы перыяд у развіцці беларускай літаратуры. У гэты час афармляецца пэўная мадэль нацыянальнай літаратуры, яе ідэйна-эстэтычныя прынцыпы, літаратурна-мастацкія арыенціры, светапоглядная канцэпцыя. У першай трэці ХХ стагоддзя адбываюцца інтэнсіўныя працэсы нацыянальнага самавызначэння, бурны рост нацыянальнай свядомасці. Намаганні праявілі першай трэці ХХ стагоддзя накіраваны на зацвярджэнне вобраза беларуса як самастойнага і самадастатковага суб'екта гісторыі: творы В. Ластоўскага, Янкі Купалы, М. Гарэцкага, Якуба Коласа, Кузьмы Чорнага, Міхася Зарэцкага. Літаратура прапануе новы вобраз героя, новыя мадэлі паводзін. Такім чынам, беларуская славеснаць не толькі адгукаецца на тыя працэсы, якія адбываліся ў грамадстве (працэсы нацыянальнага самаўсведамлення), але і актыўна ўдзельнічае ў іх.

Працэс самаўсведамлення, індывідуалізацыі пачынаўся з Ф. Багушэвіча і Янкі Купалы. Героём твораў М. Гарэцкага становіцца ўжо інтэлігент, герой рэфлексуючы, які імкнецца да асэнсавання сябе і свету. Празаік задумваецца над пытаннем, што такое інтэлігент, у чым заключаецца яго сацыяльная функцыя, урэшце, якую ролю адыгрывае інтэлігенцыя ў фарміраванні нацыянальнай свядомасці.

Герой М. Гарэцкага ўздымаецца да патрэбы самапазнання, пазнання свету: Клім Шамоўскі («У лазні»), Кастусь Зарэмба (аповяданне «У чым яго крыўда?»), Архіп Лінкевіч («Роднае карэнне»), Уладзімір З. («Рунь»), Лявон Задума (аповесці «У чым яго крыўда?», «На імперыялістычнай вайне», «Меланхолія»), Ігнат Абдзіраловіч («Дзве душы»).

Больш за тое, герой пісьменніка выступае як мэтанакіраваны суб'ект дзеяння: «Надумаўся ўзяцца за сялянскую працу, працаваць да поту, гаварыць з людзьмі, казаць ім аб вызваленні і лепшым жыцці, усведамляць іх...» [2, с. 114], «я скіну, сарву ланцугі свайго старога жыцця і зраблю жыццё новае. Зраблю!» [1, с. 58]. Паказальна, што героі М. Гарэцкага абіраюць «дзеійныя» прафесіі: каморнік, медык.

Для М. Гарэцкага важным было выхаванне дзейнага чалавека, які не толькі ўсвядоміў сваю нацыянальную прыналежнасць, але і мае здольнасці да актыўнага чыну. У «Родным карэнні»: «І ведай тады, што адным енкам ды стагненнем бядзе людской не паможаш... Помні, што каб другога вызваляць, трэба самому крэпкім быць, на сілы не ўпадаць, а то і самага затопчуць...» [1, с. 79].

Пра станаўленне героя як суб'екта гісторыі сведчыць узятая М. Гарэцкім тэма асабістай адказнасці чалавека за свае паводзіны, намеры (аповяданне «Роднае карэнне», аповесць «Дзве душы»). Гэта праблема ахоплівае ўсе магчымыя яе разнавіднасці – адказнасць перад сабой, адказнасць перад народам, перад будучыняй.

Характэрнай рысай герояў праявілі з'яўляецца наяўнасць выразна акрэсленай грамадзянскай пазіцыі, гатоўнасць ахвяраваць сабой, сваімі інтарэсамі на карысць

народа, змагацца з сацыяльнай і нацыянальнай несправядлівасцю. М. Гарэцкі лічыць, што менавіта ад інтэлігента залежыць маральны прагрэс грамадства, герой пісьменніка ўсведамляе сваю ролю абаронцы народных інтарэсаў.

Герой М. Гарэцкага мае пэўную праграму сацыяльнага дзеяння. У аповесці «У чым яго крыўда» Лявон Задума ставіць перад сабой задачу «задаволіць першым яўным чынам сваё жаданне перавярнуць на свой капыл усё жыццё гэтай пустэльні...» [2, с. 12], «ён будзе кіравацца на ўсе сілы, каб бачыць яе цвярозаю, светлаю, здаволенаю жыццём» [2, с. 21]. Дзейснай формай слугавання народу герой лічыць яго асвету, павышэнне агульнага культурнага ўзроўню.

Дзякуючы М. Гарэцкаму павышаецца інтэлектуальны ўзровень героя беларускай літаратуры: ён пачынае актыўна цікавіцца складанымі пытаннямі ўзаемаадносін інтэлігенцыі і народа, інтэлігенцыі і ўлады (аповесці «У чым яго крыўда?», «Меланхолія», «Дзве душы»).

Сутнаснай адзнакай беларускай інтэлігенцыі з'яўляецца абарона нацыянальных інтарэсаў. Герой М. Гарэцкага – чалавек выразна акрэсленай нацыянальнай пазіцыі. Ён абірае шлях сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення: «Што там хавацца, будзем самі сабою, будзем самі здабываць сваё жыццё і долю» [2, с. 40]. Герой пісьменніка не падзяляюць свой лёс і лёс радзімы. Герой «Скарбаў жыцця» прамаўляе: «О мой край! О мой шлях!» [3, с. 22].

М. Гарэцкі імкнецца выхаваць у беларусаў самапавагу, веру ў сябе: «Мы працуем, мы можам, мы спрадвеку тут свае, мы маем права» [2, с. 42]. Такім чынам, беларуская проза дэманструе, што менавіта інтэлігенцыя выступала ў ролі каталізатара руху нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення.

Пісьменнік сцвярджае думку, што шлях да нацыянальнага адраджэння звязаны з абуджэннем духоўнага патэнцыялу нацыі. Для пераадолення духоўнай немачы, згодна з М. Гарэцкім, неабходны кардынальныя зрухі ў псіхіцы нацыі, якія забяспечылі б ёй волю да жыцця, вярнулі б яе вітальную энергію. Намаганні асобных людзей мабілізуюць унутраныя сілы нацыі, абуджаюць волю, накіроўваюць дзеянне: «Дбайце аб тым, каб у вас слова і дзела было нешта адно, каб у вас слова радзіла дзела, а дзела паддавала духу слову...», [4, с. 14], «здабывайце сабе волю, гадуіце ў сабе волю, перш-наперш будзьце вольны ў сабе» [4, с. 14].

У апавяданні «Досвіткі» прэзаік усхваляе «прарокаў волі»: «... і як выдатныя адзінкі, песняры-музыкі нашага народа, у тым чорным часе праўдзівага досвеця болем свайго сэрца ігралі страшныя песні паняволеных прарокаў волі» [1, с. 244].

Герой М. Гарэцкага ў сваіх імкненнях самаахвярны, уздымаецца да падзвіжніцтва. Аднак бывае, што героі М. Гарэцкага аказваюцца разгубленымі перад жыццёвымі рэаліямі, расчараванымі ў жыцці.

Працэс станаўлення беларуса як суб'екта гісторыі выразна прасочваецца і ў апавяданнях «У 1920 годзе», «Апостал», «Незадача», «Усебеларускі з'езд 1917 года», ідэйны пафас якіх відавочна разыходзіўся з тагачаснымі палітычнымі лозунгамі.

Суб'ектам дзеяння і волі выступае і герой трылогіі «На ростанях» Якуба Коласа Андрэй Лабановіч. Героя пісьменніка вылучаюць самарэфлексія, крытычныя адносіны да сацыяльнай рэчаіснасці. Вызначальнае ў роздумах Лабановіча – пошук свайго месца ў жыцці, асэнсаванне прызначэння інтэлігенцыі. Героі Якуба Коласа жадаюць «знайсці ў жыцці нешта такое, што давала б сэнс гэтаму жыццю. Трэба перш за ўсё пашырыць свой круггляд, выבלытацца з павуціння, што засланыя разумнае жыццё» [5, с. 202]. Герой імкнецца да павышэння сваёй культуры, узроўню ведаў.

Пра высокую ступень індывідуалізацыі сведчыць здольнасць героя «выклікаць да дзеяння крытычны розум», «разважаць, дашуквацца прычын таго стану, у якім ён знаходзіцца» [5, с. 37]. Гэта традыцыйная праграма дзейнасці тагачаснага беларускага інтэлігента. Аналагічныя задачы ставяць перад сабой і героі М. Гарэцкага.

Лабановіч усведамляе сябе сынам беларускага народа. Письменнік прасочвае асноўныя этапы станаўлення характару героя, станаўлення яго светапогляду, абуджэння пачуцця нацыянальнай годнасці: «У ім абудзіўся цяпер... пратэст супраць зневажання і прыгнечання правоў народа, і ён, як сын гэтага народа, з кім чуў цесную сувязь, стаў на абарону яго правоў» [5, с. 3].

Важнае месца ў разважаннях Лабановіча займаюць праблемы нацыянальнага лёсу, герой імкнецца быць запатрабаваным, карысным народу, ён прагне дзейнасці, разумее, што самазадаволенасць, духоўная лянота раўназначныя «грамадзянскай смерці»: «Трэба бліжэй стаць да народа, прыгледзецца, як ён жыве і чым ён жыве. Трэба пашырыць рамкі свае работы, трэба вывесці гэту работу за межы чыста школьных пытанняў» [5, с. 104].

Канцэпцыя дзейнага чалавека ў творах Кузьмы Чорнага – таксама адлюстраванне працэсу станаўлення беларуса як суб'екта гісторыі, станаўлення беларусаў як нацыі.

Скразны матыў твораў письменніка – ідэя жыццёбудаўніцтва. Кузьма Чорны праводзіў думку пра творчы патэнцыял, закладзены ў чалавеку, яго героя вылучае імкненне быць актыўным суб'ектам працэсу жыцця. Кузьма Чорны сцвярджае дзейны пачатак у чалавеку: «Хацелася яму самому... рабіць якое-небудзь дзела, якое магло б быць відавочным і карысным для ўсіх» [6, с. 75], «жалезнае, нястрымнае жаданне дзейнасці сціснула ў адзін жмут пачуцці. Хацелася Алёшу разам з усімі студэнтамі напружыць свае сілы для карыснай працы» [6, с. 226–229].

Прызначэнне чалавека, на думку Кузьмы Чорнага, – стваральная праца, «будаўніцтва жыцця». Адпаведна, сімпатыі письменніка на баку людзей апантаных, няўрымслівых, якія жадаюць нешта сцвердзіць у жыцці.

У апавяданні «На беразе» Кузьма Чорны амаль публіцыстычна непрыхавана разважае пра паляпшэнне чалавечага лёсу, вызваленне яго сілаў для стваральнай дзейнасці: «А чалавек некалі ўзварушыць сабе на карысць усю зямлю, так, як вецер ваду. Чалавек моцны. І каб яго сілы не растратваліся на тое непатрэбнае, што дагэтуль вядзецца на зямлі, не тое б можна было бачыць цяпер у жыцці..» [6, с. 70].

Гэтыя ўяўленні прызіка аб прызначэнні чалавека звязаны з яго разуменнем жыцця як вечнага руху, няспыннага працэсу абнаўлення. Каб адпавядаць жыццёвай дынаміцы, чалавеку неабходна ўвесь час удасканалвацца, не спыняцца ў сваім развіцці.

Кузьма Чорны выступаў супраць пераўтварэння чалавека ў бяздумнага выканаўцу. Яго памкненні былі скіраваныя як на пераўтварэнне і паляпшэнне жыцця, «ачысцэння ад векавой нізасці», так і да ўнутранага ўдасканалення. Письменнік, асабліва ў 1920-я гады, рэзка выступіў супраць безапеляцыйнага падпарадкавання асобы «агульнасці», супраць прагматызму і дагматызму ў адносінах да чалавека.

Героі твораў Кузьмы Чорнага – людзі дзейныя, актыўныя, якія пастаянна знаходзяцца ў пошуку, жадаюць удасканаліць сябе і свет. Менавіта такія дзейныя, неабыякавыя людзі і з'яўляюцца, на думку Кузьмы Чорнага, «утварыцелямі жыцця», рухавікамі жыццёвага працэсу. Такімі і паўстаюць героі раманаў «Сястра», «Ідзі, ідзі». Так, пра Вацю Браніслаўца (раман «Сястра») сказана: «Заўсёды будзе ў табе адмаўленне застыласці дасягнутага. Так будзеш гарэць ты ў вечным ператварэнні свету, каб самому ператвараць і тварыць» [7, с. 92–93]. Ваця Браніславец імкнецца нешта ўяўляць сабой, жадае «пазнаць» жыццё, вызначыць яго рухаючыя сілы і самому стаць неабходным чыннікам жыццёвага працэсу, падняцца «над вялікай нізасцю, што напаўняе нас з глыбіні вякоў...» [7, с. 35]. Гэта «тая тычка, на якую трэба раўняцца. Можаш да яе не дайсці, а раўняйся...» [7, с. 35].

Вацю абурае становішча, калі чалавек ператвораны ў бяздумнага выканаўцу чужых загадаў: «Ну, яно пэўна, што так, нашто думаць. Няхай нехта другі падумае. Тут справа ясна. Для гэтага ёсць правядыры, усялякія вялікія кіраўнікі, каб думаць, А наша справа маленькая – дадзена гатовая думка – от табе і ўсё. Не варушыся...» [7, с. 207–208].

Толькі свабодны чалавек здольны да творчасці. Менавіта ідэя няспынай актыўнасці чалавека ў жыццёвым працэсе з’яўляецца скразной у творах Кузьмы Чорнага. Письменнік перакананы, што творчы пачатак – вызначальны ў чалавеку. Ён не прымаў «сытай абыякавасці» тых, хто спыніліся ў сваім развіцці.

Працэс станаўлення беларуса як суб’екта гісторыі адлюстраваны і ў рамане «Сцежкі-дарожкі» (1927) М. Зарэцкага. Васіль Лясніцкі імкнецца самастойна разабрацца ў тых складаных грамадскіх працэсах, што адбываюцца ў краіне. Як прадстаўнік інтэлігенцыі ён імкнецца захаваць прынцыпы маральнасці, асэнсоўваць грамадскія працэсы праз прызму чалавечнасці.

Вобраз героя-інтэлігента ў творах М. Гарэцкага, Кузьмы Чорнага, Якуба Коласа, Міхася Зарэцкага ў значнай ступені валодае аўтабіяграфічнымі рысамі. Часцей у ім адлюстраваны ўнутраныя пошукі саміх пісьменнікаў.

Такім чынам, агульнай рысай герояў Якуба Коласа, М. Гарэцкага, Кузьмы Чорнага, Міхася Зарэцкага з’яўляецца крытычнасць мыслення, самарэфлексія, унутраная незалежнасць, вышыня памкненняў, самаахвярнасць. Асноўную мэту сваёй дзейнасці яны бачылі ў маральным удасканаленні чалавека, у павышэнні культуры народа, у пераадоленні разрыву паміж ідэалам і рэчаіснасцю, у змаганні з сацыяльным злом, ва ўдасканаленні адносін паміж людзьмі. Герой-інтэлігенты беларускай прозы першай трэці ХХ адпавядаюць сутнасмаму разуменню інтэлігенцыі як носбіта маральных каштоўнасцей і абаронцы народных інтарэсаў. Сістэма каштоўнасцей такога героя ўключае перш за ўсё імкненне да паляпшэння становішча ніжэйшых сацыяльных слаёў. Інтэрэсы грамадства ставяцца ім вышэй за асабістыя. Герой надзелены моцным пачуццём сацыяльнай адказнасці, прагне грамадскай дзейнасці, імкнецца працаваць на карысць народа. У слугаванні народу бачыць вышэйшы сэнс жыцця.

Вобраз героя-інтэлігента – адзін з ключавых вобразаў беларускай прозы першай трэці ХХ стагоддзя. Рэканструкцыя гэтага вобраза дазваляе больш дакладна ўсвядоміць карціну развіцця айчыннага мастацтва слова акрэсленага перыяду.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Гарэцкі, М. Збор твораў. У 4 т. Т. 1 : Апавяданні / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1985. – 446 с.
- 2 Гарэцкі, М. Скарбы жыцця / М. Гарэцкі // Полымя. – 1993. – № 2. – С. 16–34.
- 3 Гарэцкі, М. Творы : Дзве душы : аповесць, апавяданні. Жартаўлівы Пісарэвіч : п’еса. Літаратурная крытыка і публіцыстыка. Лісты / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 629 с.
- 4 Колас, Я. Збор твораў. У 20 т. Т. 13 : Трылогія «На ростанях». Кніга першая і другая / Якуб Колас. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 457 с.
- 5 Чорны, К. Збор твораў. У 8 т. Т. 1 : Апавяданні 1923 – 1927 гг / К. Чорны. – Мінск : Маст. літ., 1972. – 544 с.
- 6 Чорны, К. Збор твораў. У 8 т. Т. 3 : Раманы «Сястра», «Зямля» / К. Чорны. – Мінск : Маст. літ., 1973. – 533 с.
- 7 Гарэцкі, М. Збор твораў. У 4 т. Т. 2 : Аповесці, драматычныя абразкі / М. Гарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1985. – 416 с.